

KOHTI MODERNIA TYÖLÄISYYTTÄ

Translocalis-tietokanta uutena

1800-luvun työväenhistorian aineistokokonaisuutena

Heikki Kokko

FT, yliopistotutkija, Tampereen yliopisto

Vuonna 1864 nimimerkki A. A. Terässaksinen kirjoitti *Sanomia Turusta* -lehdessä Tampereelta: ”Nyt täällä on työmiehillä joutilain aika, kun ei ole minkään-moisia ulkotöitä, ja onkin lyhimmät päivät”. Kirjoittajan mukaan paikakunnalla puhuttiin Hämeenlinnan ja Tampereen välisen rautatien rakentamisesta ja sen työmiehille avaamista ansiomahdollisuuksista.¹

Vuonna 1875 puolestaan nimimerkki ”Työmies R. J-nen” kirjoitti *Työmiehen Ystävä* -lehdessä Kotkasta: ”Haluaisin siis pari sanaa kirjoittaa Työmiesten Ystävälle siitä miten tehdasten, sahojen y. m. työnteettäjät menetelevät työväkensä kanssa, kuten työmiehet eivät olisikaan oikeata ihmissukua.” Kirjoittaja myös surkutteli, ettei työntekijöillä ollut yhtään edustajaa valtiopäivillä. Lopuksi hän vielä teroitti: ”Tätä en kirjoittanut vihassa ketäkään

kohtaan, vaan suren sydämeistäni, kuinka alhaisena ja orjamaaisena meitä työmiehiä vieläki pidetään ’sivistyneessä’ Suomessa.”²

Nimimerkki A. A. Terässaksinen oli Tampereen Pellavatehtaan työmies Anders Albin Stålsax (myöhemmin Terässaksi) ja ”Työmies R. J-nen” Kotkan höyrysahojen rakennustyömailla työskennellyt Risto Jauhiainen.³ He osallistuivat Suomeen 1800-luvun puolivälistä lähtien rakentuneeseen maanlaajuiseen ilmiöön, jossa tuhannet eri kansankerrosten ihmiset kirjoittivat suomenkielisiin lehtiin lukijakirjeitä paikallisyhteisöjensä nimissä.⁴

Lehdistön paikalliskirjeilmiö on jäänyt tähän asti monin osin historiantutkimuksen ja yleisen historiatietämyksen katveeseen.⁵ Se on kuitenkin vankasti dokumentoituina suomalaisen kirjallisuuden merkkiteoksiin. Aleksis Kivi

- 1 A. A. Terässaksinen [Terässaksi, Anders Albin], ”Tampereen Kyttälästä,” *Sanomia Turusta*, 30.12.1864, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/485196/articles/2894839>.
- 2 Työmies R. J-nen. [Jauhiainen, Risto], ”Kotkasta,” *Työmiehen Ystävä*, 12.3.1875, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/458398/articles/78512874>.
- 3 ”Oman voiman mies,” *Tampereen Sanomat*, 27.1.1892, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/570114?page=4>; V. V-dahl., ”Risto Jauhiainen, ”Wiipurin Sanomain’ vanhin kirjeenvaihtaja,” *Joululehti*, 1.12.1900, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1354890?page=13>.
- 4 Heikki Kokko, ”From Local to Translocal: The Nationwide Culture of Letters to the Press in Mid-1800s Finland,” *Media History* 28, no. 2 (2022): 181–198, <https://doi.org/10.1080/13688804.2021.1961575>. Paikallislukijakirjeilmiö ei yleensä sisälly edes yksittäisen maininnan tasolla Suomen historiaa koskeviin yleisesityksiin. Aikaisemmasta paikalliskirjeilmiöstä koskevasta tutkimuksesta ks. esim. Päiviö Tommila, ”Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859,” teoksessa *Suomen lehdistön historia*, vol. 1, *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, toim. Päiviö Tommila, Lars Landgren ja Pirkko Leino-Kaukiainen (Kuopio: Kustannuskiila, 1988), 200–204.
- 5 Heikki Kokko, ”Kotomaamme katveinen kuva: Suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuurin marginalisoituminen,” teoksessa *Kaanon ja marginaali: Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*, toim. Niina Hämäläinen ja Lotte Tarkka (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2022), 263–265, <https://doi.org/10.21435/ksvk.101>.

kuvasi ilmiötä jo vuonna 1870 ilmestyneen teoksensa *Seitsemän veljestä* yhdessä tunnetuimmassa kohdassa, jossa veljeksistä etevimmäksi kuvaillulle Eerolle avautui ”Kotomaamme koko kuva, sen ystävälliset äidinkasvot”. Tämä tapahtui, kun ”sunnuntai- ja pyhäpäivinä hän joko tutkiskeli sanomalehteänsä tai kirjoitteli itse kuulumisia ja yhteiskunnallisia asioita pitäjistä, lähetettäväksi samaan lehteen”.⁶ Väinö Linna puolestaan kuvasi ilmiötä vuonna 1959 ilmestyneessä kirjassaan *Täällä Pohjantähden alla*. Siinä Pentinkulmalla vuoden 1905 suurlakon jälkimainingeissa aloittaneen työväenyhdistyksen perustaja ja voimahahmo, räätäli Halme kirjoitti sanomalehteen lukijakirjeitä paikallisyhteisönsä tapahtumista. Linnan mukaan ”Halme oli kirjoittanut pienen maaseutukirjeen Kansan Lehteen ja sieltä tuli kirje jossa pyydettiin lisää. Kehaistiin vähän ja kehoitettiin rupeamaan paikalliseksi maaseutukirjeenvaihtajaksi”.⁷

Paikalliskirjeilmiön todellinen laajuus ja yhteiskunnallinen merkitys on tullut esille vasta 2000-luvulla Kansalliskirjaston tekemän 1800-luvun lehdistön digitoimimisen jälkeen.⁸ Kaikki suomenkielisessä lehdistössä vuoteen 1885 mennessä julkaistut paikalliskirjeet on koottu helmikuussa 2023 osaksi Kansalliskirjaston Translocalis-tietokantaa.⁹ Tarkastelen

tässä kirjoituksessa tietokannan työväenhistorialle avaamia mahdollisuuksia.

Paikalliskirjekulttuuri ja Translocalis

Lukijakirjeiden kirjoittamisesta muotoutui 1800-luvun puolivälissä maanlaajuinen kulttuuri. Se syntyi Euroopan hullun vuoden 1848 jälkeen, kun keisarivalta kielsi kumouksien pelossa *Suometar*-sanomalehdeltä ulkomaanuutisten julkaisun. Suuren osan palstojensa sisällöstä menettäneet toimittajat päättivät korvata ulkomaanuutiset kotimaan uutisilla, joita varten he rakensivat eri puolilla Suomea asuneista fennomaaneista koostuneen kirjeenvaihtajien verkoston. Eri paikkakuntien nimissä kirjoitettujen kotimaan uutisten julkaisu johti arvaamattomiin seurauksiin. Kaikkien yllätykseksi *Suomettareen* alkoikin 1850-luvun alussa tulla eri puolilta maata paikalliskirjeitä sellaisilta kirjoittajilta, joita se ei ollut värännyt kirjeenvaihtajikseen. *Suometar* alkoi julkaista näitä toimitukseen saapuneita kirjeitä yhä enemmän, ja niinpä sivistyneistön organisoima kirjeenvaihtotoiminta muuttui vain muutamassa vuodessa maanlaajuiseksi vapaaksi kansalaistoiminnaksi.¹⁰

Saman vuosikymmenen kuluessa kaikki suomenkieliset lehdet seurasivat *Suomettaren* esimerkkiä ja alkoivat julkaista paikalliskirjeitä.

6 Aleksis Kivi, *Seitsemän veljestä* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1870–1873), 328.

7 Väinö Linna, *Täällä Pohjantähden alla* (Helsinki: WSOY, 2007), 179.

8 Ks. Laura Stark, *The Limits of Patriarchy: How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-century Finnish-Language Press* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011); Heikki Kokko, *Kuviteltu minuu: Ihmiskäsityksen murros suomenkielisen kansanosan kulttuurissa 1800-luvun puolivälissä* (Tampere: Tampereen yliopisto, 2016), <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-0282-5>; Heikki Kokko, ”Suomenkielisen julkisuuden nousu 1850-luvulla ja sen yhteiskunnallinen merkitys,” *Historiallinen Aikakauskirja* 117, no. 1 (2019): 5–21; Heikki Kokko, ”Suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuuria tallentava digitaalinen Translocalis-tietokanta,” *Ennen ja nyt: Historian tietosanomat*, 2/2019, <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108930>; Kokko, ”Kotimaamme katveinen”; Kokko, ”From Local to Translocal”; Konsta Kajander, *Talonpoika, herra, puoliherra: Etnologinen tutkimus puoliherra-kategoriasta ja talonpoikaisuuden kulttuurisista malleista suomalaisissa sanomalehdissä 1847–1870* (Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2020), <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8428-1>.

9 Heikki Kokko, ”Translocalis -lehdistön paikalliskirjeet,” luettu 9.6.2023, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/collections?id=742>; Heikki Kokko ja Tuula Pääkkönen, ”Translocalis-hanke: Varhainen kansalaisyhteiskunta katveesta esiin ja digitaaliseksi kulttuuriperinnöksi,” *Tietolinja*, 2/2022, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2022121571948>.

10 Kokko, ”From Local to Translocal,” 185–187.

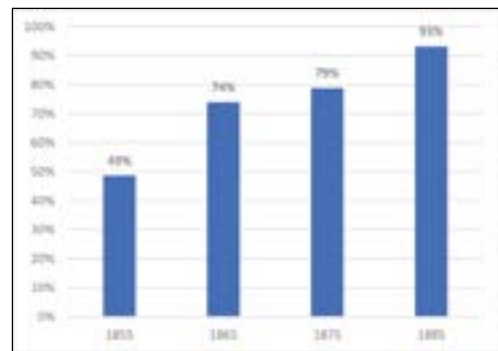
Myös esivalta havahtui paikalliskulttuurin mahdollisuuksiin ja otti sen siipiensä suojaan. Vuonna 1857 ilmestymisensä aloittanut valtiotavallan virallinen lehti, *Suomen Julkisia Sanomia*, alkoi sekin julkaista paikalliskirjeitä. Varhaisessa kansalaisyhteiskunnassa syntyneestä paikalliskirjekulttuurista tuli näin ikään kuin virallinen osa suomalaisen yhteiskunnan toimintaa. Kyseessä on suomalaisen modernisoituvan yhteiskunnan erityispiirre, sillä vastaavanlaista maanlaajuista lukijakirjekulttuuria ei tavata muualta.¹¹ Tämä on myös yksi syy siihen, miksi ilmiö on jäänyt pitkälti historian tutkimuksessa ja yleisessä historiatietoisuudessa katveeseen.¹²

Translocalis-tietokantaan on koottu kaikki vuoteen 1885 mennessä suomenkielisessä lehdistössä julkaistut paikallislukijakirjeet. Sana *trans* viittaa jonkin yli, läpi tai halki menevään, ja *Localis* puolestaan tilalliseen tai johonkin paikkaan liittyvään. Yhdessä *Translocalis* ilmaisee ylipaikallisuutta, jota 1800-luvun puolivälin suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuuri aikalaisilleen ilmensi. Siinä paikallisista kokemuksista tuli julkisuuden kautta ylipaikallisia ja yhteiskunnallisia. Sama päti toisinpäin: lehdistön kautta maanlaajuiset yhteiskunnalliset asiat tulivat osaksi paikallista kokemista.

Paikalliskirjeet käsitelivät ihmisten tärkeiksi kokemiaan aiheita. Usein maaseudun vielä miltei omavaraisessa luontaistaloudessa eläneille ihmisille olivat tärkeitä asioita esimerkiksi sääolosuhteet, viljasadot ja yhteisön terveydentila. Ihmisiä puhuttivat myös 1800-luvun puolivälissä alkaneet yhteiskunnalliset uudistukset, kuten paikallishallinnon ja vai-

vaishoidon reformit sekä kansakoulu-uudistus.¹³ Kirjekulttuuri teki suurista nälkävuosista 1866–1868 uudella tavalla jaetun ja yhteiskunnallisen kokemuksen.¹⁴ Paikalliskirjeissä käytiin debatteja ja käytettiin valtaa uudella tavalla. Paikalliskirjekulttuuriin vakiintunut tapa kirjoittaa nimimerkin suojissa mahdollisesti säätyrajojen ylittämisen sanallisesti.¹⁵

Tietokannassa on noin 72 000 paikallislukijakirjettä, joista noin 47 500 on lähetetty maaseutupitäjistä ja 17 500 kaupungeista. Maakuntien nimissä on kirjoitettu 1 000, ja ulkomailta 4 500 kirjettä. Tietokannan luvut osoittavat, että suomenkielisestä paikalliskirjekulttuurista kasvoi nopeasti maantieteellisesti ja yhteiskunnallisesti kattava ilmiö. Kuvasta 1 voi nähdä, miten paikalliskirjeitä lähetettiin jo vuonna 1855 miltei joka toisesta suomenkielisestä kunnasta. Kymmenen vuotta myöhemmin kuntien määrä oli kohonnut vastaavasti kolmeen neljäsosaan, ja vuonna 1885 paikalliskirjeitä lähetettiin jo 93 prosentista suomenkielisistä kunnista.

Kuva 1: Osuus suomenkielisistä paikkakunnista, joista lähetettiin paikalliskirjeitä vuosittain.¹⁶

11 Kokko, "From Local to Translocal," 181–183, 187–189.

12 Kokko, "Kotimaamme katveinen," 275–279.

13 Heikki Kokko, "The Construction of Modern Social Citizenship: The Lived Institution of Poor Relief in the Mid-1800s Finland," teoksessa *Lived institutions as History of Experience, toim.* Johanna Annola, Pirjo Markkola ja Hanna Lindberg (London: Palgrave Macmillan, 2023).

14 Heikki Kokko, "Temporalization of Experiencing: First-Hand Experience of the Nation in Mid-Nineteenth Century Finland," teoksessa *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, toim. Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki ja Tanja Vahtikari (London: Palgrave Macmillan, 2021), 109–133, https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_5.

15 Kokko, "From Local to Translocal," 190–191.

Kuva 2: Translocalis-tietokanta Kansalliskirjaston digi.kansalliskirjasto.fi-palvelussa.

Tietokannan kirjeisiin on mahdollista kohdistaa sanahakuja tietokannan käyttöliittymän (kuva 2) avulla. Lisäksi kirjeitä voi suodattaa muun muassa ajanjakson, paikkakunnan, lehden sekä kirjoittajan nimen ja aseman mukaan. Esille on mahdollista saada esimerkiksi tiettyyn paikkakuntaan liittyvät, kaikkien tunnistettujen tehdastyöläisten tai tietyn tunnistetun henkilön kirjoittamat kirjeet. Siten tietokanta palvelee niin tutkimusta kuin paikallishistoriasta ja sukututkimuksesta kiinnostunutta suurta yleisöäkin.

Kirjeiden kirjoittajien joukossa on ihmisiä kaikista yhteiskunnan kerroksista aatelistista ja professoreista maaseudun tilattomaan väkeen. Kirjeiden joukossa on myös satoja naisten kirjoittamia kirjeitä.

Translocalis ja työväki

Työväen määrittäminen Translocaliksen katramalla aikakaudella 1820–1885 on hankalaa, sillä vaikka ylivoimainen enemmistö 1800-lu-

vun ihmisistä joutui tekemään työtä henkensä pitimiksi, niin työ ei vielä tuolloin ollut yhteiskuntaryhmien määrittelyperuste. Työväellä ei ollut omaa säätyään, sillä tuon aikakauden yhteiskunta oli jaettu jumalan säätämällä tavalla talonpoikiin, papistoon, porvareihin ja aatelistoon. Työväestö ei ollut myöskään luokkaa, sillä olemassa ei vielä ollut yhteiskunnan läpäisevää työläisidentiteettiä.¹⁷

Yhteiskuntaa läpäisevien identiteettien muodostumista ehkäisivät 1800-luvun Suomessa kieliolot. Maan väestöstä yli kahdeksan kymmenenestä oli suomenkielisiä, mutta koko yhteiskunta kirkkoa ja paikallishallintoa lukuun ottamatta toimi ruotsiksi. Suomenkielisillä ihmisillä ei ollut ennen kansakoulun hidasta yleistymistä kunnollisia mahdollisuuksia kouluttautua omalla äidinkielellään. Myös suomenkielinen kirjallinen kulttuuri oli pitkään hyvin ohutta. Suomenkielisten ihmisten elämä olikin pitkään luonteeltaan paikallista. Näissä olosuhteissa 1850-luvulla ensimmäisen

16 Kuva perustuu vuoden 1860 pitäjä- ja kaupunkijakoon ja siihen, minkä kielisiä jumalanpalveluksia paikkakunnilla pidettiin vuonna 1860. Suomenkieliseksi paikkakunniksi on luettu ne pitäjät, joissa Jumalanpalvelus pidettiin suomeksi tai suomeksi ja ruotsiksi. Kuvion lähde: *Suomenmaan virallinen tilasto*, vol. 6, *Väkiluvun tilasto*, 1. vihko, *Suomen väestö joulukuun 31 p. 1865* (Helsinki, 1870), 24.

17 Pertti Haapala, *Tehtaan valossa: teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920* (Tampere: Vastapaino, 1986), 100.

nousunsa kokeneen suomenkielisen lehdistön rooli tiedon välittäjänä korostui. Paikalliskirjekulttuuri puolestaan teki tiedon liikkeestä kaksisuuntaista ja osallistavaa.¹⁸

Yhteiskunnan alemmilla ryhmillä oli 1800-luvun keskivaiheilla kuitenkin rajalliset mahdollisuudet päästä kirjallisen kulttuurin piiriin. Jonkinlainen lukutaito oli luterilaisen kansanopetuksen vuoksi Suomessa yleinen, mutta hyvä lukutaito eli yhdistetty luku- ja kirjoitustaito oli väestötasolla harvinainen. Vuodelta 1880 olevan ensimmäisen kirjoitustaitoa väestötasolla mitanneen virallisen tilaston mukaan kirjoitustaitoisia oli tuolloin kaikista kymmenen vuotta täyttäneistä vain 12,6 prosenttia. Koska kansakoululaitos ei vielä tuolloin ollut ehtinyt yleistyä, suuri osa kirjoitustaitoisista kuului yhteiskunnan ylempiin kerroksiin, ja osa oli äidinkieleltään ruotsinkielisiä. Suomenkielisistä yli kymmenvuotiaista oli kirjoitustaitoisia vuonna 1880 alle 10 prosenttia.¹⁹

Yhteiskunnan alempien ryhmien pääseminen lehdistön piiriin oli vaikeaa myös taloudellisista syistä. Ihmiset elivät vielä monin paikoin omavaraistaloudessa ja käyttivät usein rahansa kaikkein välttämättöimpiin tarpeisiinsa, jollaiseksi lehden tilaaminen harvemmin nähtiin. Vuonna 1860 vasta 0,7 prosenttia suomenkielisistä yli 15-vuotiaista henkilöistä tilasi suomenkielistä lehteä.²⁰ Luku ei kuitenkaan kerro koko totuutta, sillä välillä yksittäiset tilaukset

palvelivat monia. Lehtien tilaamista varten perustettiin yhteistilauksia tehneitä lukuyhtiöitä sekä kaupungeissa että maaseudulla, ja myös kirjastoverkosto alkoi hiljalleen kasvaa.²¹

Paikalliskirjeitä lehtiin kirjoittamaan kyennyt työläinen oli kuitenkin poikkeustapaus. Tässä artikkelissa esille tuoduista työläiskirjoittajista oli vuonna 1831 syntynyt Anders Albin Terässaksi längelmäkeläisen, räätälinä toimineen torpparin poika, joka oppi vasta aikuisena kirjoittamaan.²² Hän kirjoitti paikalliskirjeitä ensimmäisten joukossa, jo 1850-luvulla Längelmäellä asuessaan,²³ ja jatkoi kirjeiden kirjoittelua vuonna 1864 Tampereelta, jonne siirtyi työskennelläkseen Pellavatehtaalla työmiehenä.²⁴ Längelmäelle Terässaksi oli perustamassa pitäjänkirjastoa. Siellä asuessaan hän myös kirjoitti muistiin kansanrunoutta ja lähetti taltioimansa runot osaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokoelmia. Tampereella Terässaksesta tuli Pellavatehtaan liisterimies, jossa tehtävässä hän työskenteli koko lopun elämänsä.²⁵

Kotkan höyrysahojen rakennustyömailta vuonna 1875 kirjoittanut ”Työmies R. J-nen”, eli Risto Jauhainen, vuonna 1835 syntynyt maaninkalaisen talonpojan poika, puolestaan aloitti säännöllisen kirjeiden kirjoittamisen Kuopiossa 1860-luvun alussa, jossa hän oli Leväisten maanviljelyskoulun oppilaana.²⁶ Jauhaisen kertoman mukaan hänen vanhem-

18 Kokko, ”Suomenkielisen julkisuuden nousu,” 5–21.

19 *Suomenmaan virallinen tilasto*, vol. 6, *Väkiluvun tilastoa*, 11, *Suomenmaan väkiluku 31. p. joulukuuta 1880*, Jälkimäinen vihko (Helsinki, 1885), 2–3, 76, 89, 104.

20 Kokko, ”Suomenkielisen julkisuuden nousu,” 7–9.

21 Tommila, ”Yhdestä lehdestä,” 238–239.

22 ”Oman voiman.”

23 A. A. S. [Terässaksi, Anders Albin], ”Längelmäeltä,” *Suometar*, 26.3.1853, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/424383/articles/2832839>.

24 Längelmäen seurakunnan arkisto, I VÄESTÖREKISTERIARKISTO, I A Pääkirjat, I Aa Pää- ja rippikirjat, Rippikirjat (1861-1867), Tiedosto 399, Kansallisarkisto, viitattu 19.6.2023, <https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=6041452952&aineistoId=1161275476>.

25 ”Oman voiman.”

26 Leväsen poika R. J. [Jauhainen, Risto], ”Onko tieteellinen opetus tarpeellinen maamme maanviljelyskouluissa?,” *Suomen Julkisia Sanomia*, 22.8.1861, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/456709/articles/2871214>.

pansa menettivät talonsa suurten nälkävuosien 1866–1868 aikana, minkä seurauksena hän joutui ”maailman matkoja mittaamaan”. Jauhiainen työskenteli erilaisissa tilapäistöissä, Kotkan lisäksi Viipurissa, Pielisjoen kanavatyömaalla sekä Pietarissa ja kirjoitti kokemuksestaan lukijakirjeitä.²⁷

Translocalis-tietokannasta on tähän mennessä pystytty tunnistamaan 1 262 Terässaksen ja Jauhiaisen kaltaisten työtä tekevien ihmisten kirjoittamaa kirjettä. Niiden tekijät on luokiteltu taulukosta 1 selviävällä tavalla. Suurin osa tiedoista on saatu sen perusteella, että kirjoittajat ovat ilmaisseet asemansa tai ammattinsa kirjeessään. Näiden tunnistettujen kirjeiden määrä on noin 10 prosenttia kaikista niistä kirjeistä, joiden kirjoittajan ammatti, toimi tai asema on tunnistettu Translocaliksen koonnin yhteydessä.

Paikalliskirjekulttuuriin liittynyt nimi-merkkien ja salanimien käyttö on vaikeuttanut tunnistamista. Tunnistaminen on vaikeaa erityisesti yhteiskunnan alempiin ryhmiin kuuluneiden osalta, koska heistä on jäänyt vähemmän jälkiä lähteisiin kuin säätyläisistä.²⁸ Tehdyssä luokittelussa mukana on niin kaupunkien kuin maaseudunkin työntekijöitä. Naisten kirjoittamiksi tunnistetuista 584 kirjeestä vain 22 on tunnistettu työntekijäryhmiin kuuluneiden kirjoittamiksi. Työntekijöiksi tunnistettujen naiskirjoittajien joukossa on vain yksi tehdastyöntekijä, vaikka esimerkiksi maan ainoassa tehdaskaupungissa Tampereella oli teollisuuden palveluksessa

Taulukko 1: Translocaliksen tunnistetut kirjeet, joiden kirjoittajat ovat työntekijän asemassa.

asema	kirjeitä
tehdastyöläinen	390
työläinen	280
torppari	273
mäkitupalainen	145
itsellinen	59
palvelija	32
merimies	29
renki	19
ajuri	16
tukinuittaja	10
paimen	7
piika	2
Yht.	1262

enemmän naisia kuin miehiä pitkälle 1900-luvun puolelle.²⁹

Translocaliksesta löytyviä 573 käsityöläisten kirjoittamaa kirjettä ei ole tässä yhteydessä luokiteltu työtä tekevien ihmisten kirjeiksi. Käsityöläiset olivat vanhassa sääty-yhteiskunnassa kaupunkien porvarisäätyyn kuuluvia, mutta elinkeinovapauslainsäädännön uudistaminen vuosina 1868 ja 1879 muutti tilannetta niin, että moni heistä voidaan lukea osaksi työväestöä varsinkin vuosisadan loppupuolella.

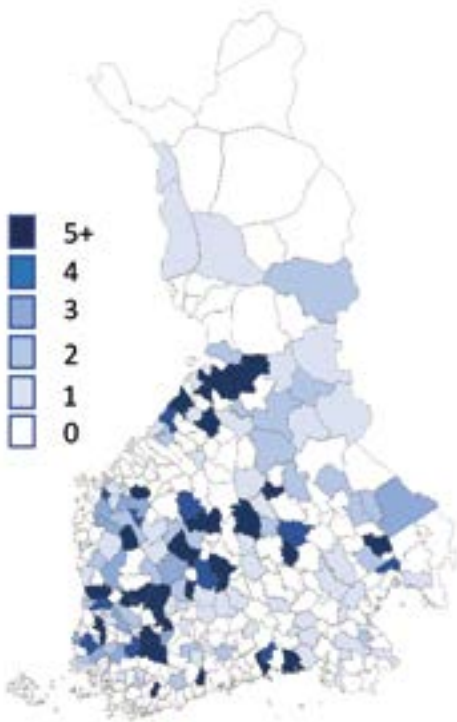
Kotimaan työläiskirjeiden maantieteellinen levinneisyys on esitetty kartalla kuvassa 3. Työntekijöiden kirjoittamiksi määritellyistä 1 262 kirjeestä hieman yli kaksi kolmesosaa tuli maaseudulta ja loput kaupungeista. Luvut

Maanviljelyskoulut olivat 1860-luvun vaihteessa perustettuja ensimmäisiä suomenkielisiä ja suomenkieliseen väestönosalle suunnattuja valtion perustamia kouluja. Niissä opetettiin maanviljelyksen lisäksi jonkin verran myös kirjoitustaitoa ja muita lukuaineita. Ks. Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme: Maatalous ja maatalousväestön Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1975), 345–347. – Maaningan seurakunnan arkisto, I VÄESTÖREKISTERI-ARKISTO, I A KIRKON PÄÄKIRJAT HAKEMISTOINEEN, I Aa Rippikirjat, I Aa:16 Rippikirjat, Käärnelahti-Väänälä (1864–1873), Tiedosto 80, Kansallisarkisto, viitattu 19.6.2023, <https://astia.narc.fi/uuasiat/viewer/?fileId=6068416703&aineistoId=1190790151>.

27 V. V-dahl, ”Risto Jauhiainen.”

28 Kokko, ”Suomenkielisen lehdistön.”

29 Haapala, *Tehtaan valossa*, 37–49.

Kuva 3: Translocaliksen työläisten kotimaan paikallis-kirjeiden maantieteellinen levinneisyys 1820–1885

ovat lähellä koko Translocaliksen jakaumaa.³⁰ Suurimman ryhmän eli tehdastyöläisten 390 kirjeestä puolestaan 237 tuli kaupungeista. Taulukosta 2 voi havaita, että näistä kirjeistä ylivoimaisesti suurin osa oli lähetetty Tampereelta. Näyttääkin siltä, että kaupungeista vain Tampereelle muotoutui Translocaliksen aikakaudella tehdastyöläisten oma paikallinen paikalliskirjekulttuuri.

Koska kaupungeissa oli kouluja ja kirjastoja, oli yhteiskunnan alempien ryhmien varmasti

Taulukko 2: Kaupunkien työläiskirjeet

Kaupunki	kirjeitä
Tampere	220
Helsinki	6
Viipuri	3
Turku	6
Jyväskylä	1
Sortavala	1

helpompi päästä niissä kirjallisen kulttuurin piiriin. Siinä, missä yli kymmenvuotiaista suomenkielisistä osasi koko maan mitassa vuonna 1880 vain 10 prosenttia kirjoittaa, oli vastaava luku samaan aikaan Viipurissa yli 40 ja Tampereella sekä Turussa 35 prosenttia. Samoin maaseudun ruukkipitäjissä kirjoitustaito oli yleensä huomattavasti muuta maaseutua paremmalla tasolla.³¹

Myös lehdistö tavoitti työväestön kaupungeissa maaseutua paremmin. Vuonna 1874 hankittiin esimerkiksi Tampereen Pellavatehtaalle, jossa Terässaksi työskenteli, 191 lehtitilasta eli yksi lehti joka neljännen työntekijän käsiin. Tehtaassa oli noin 800 työntekijää.³² Lehtien määrä oli merkittävä, sillä esimerkiksi 1900-luvun vaihteessa kaikista 20 vuotta täytäneistä suomalaisista vain joka kuudes tilasi sanomalehteä.³³

Samalla kun työväenluokka alkoi 1890-luvulla työväenliikkeen ja sosialismin läpimurron myötä identifioitua, alkoi julkisesta sfääristä erottautua omaksi lohkokseen työväenlehdistö.³⁴ Translocalis-tietokanta tarjoaa näköalan tähän prosessiin, sillä tietokannasta löytyy myös kahden työväenlehtien edelläkä-

30 35 työläiskirjettä on lähetetty Suomen suuriruhtinaskunnan rajojen ulkopuolelta. Joukossa on kirjeitä mm. Venäjältä, Iso-Britanniasta ja Amerikasta.

31 *Suomenmaan virallinen tilasto*, vol. 6, *Väkiluvun tilastoa*, 11, 2–3, 76, 89, 104.

32 Tehtaan työmies, ”Tietoja Tampereen Pellavatehtaalta,” *Uusi Suometar*, 18.11.1874. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/428883/articles/78479872>.

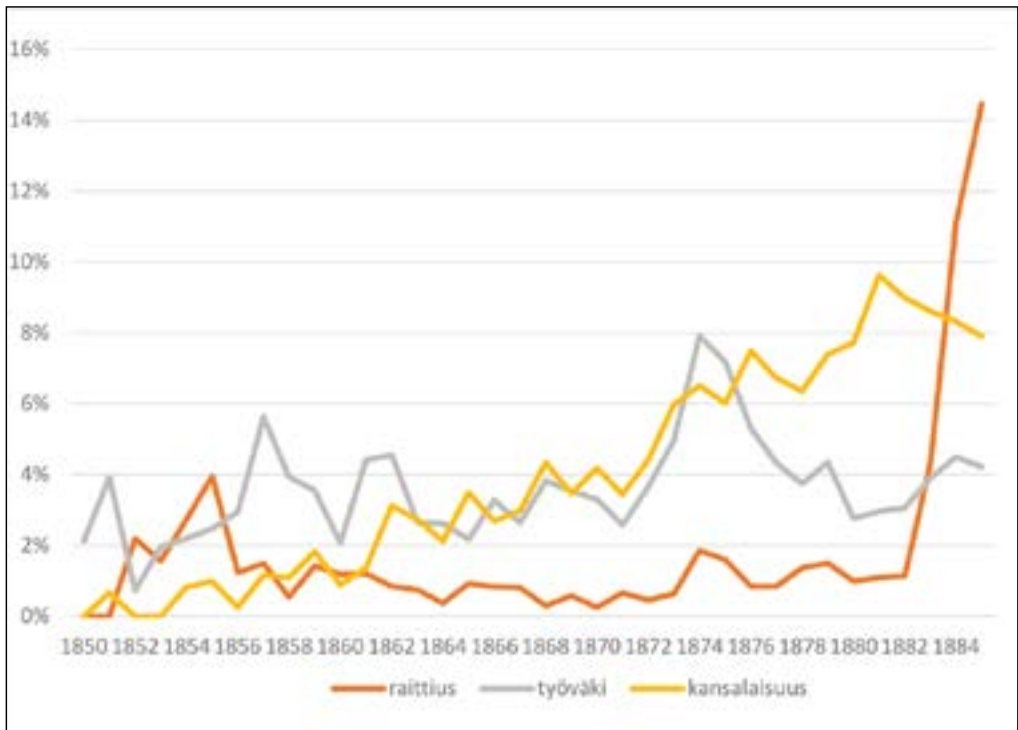
33 Pirkko Leino-Kaukiainen, ”Kasvava Sanomalehdistö sensuurin kahleissa,” teoksessa *Suomen lehdistön historia*, vol. 1, *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, toim. Päiviö Tommila, Lars Landgren ja Pirkko Leino-Kaukiainen (Kuopio: Kustannuskiila, 1988), 453.

34 Leino-Kaukiainen, ”Kasvava sanomalehdistö,” 536.

vijöiksi tituleeratun sanomalehden paikalliskirjeet.³⁵ Vuosina 1875–1876 ilmestyneen *Työmiehen Ystävän* paikalliskirjeitä tietokannassa on 110 ja *Suupohjan työmiehen* kirjeitä vuosilta 1883–1885 yhteensä 450. Näiden kirjeiden kirjoittajien joukossa on luultavasti myös sellaisia työväestöön kuuluneita henkilöitä, joita ei tietokannan kokoamisen yhteydessä ole pystytty tunnistamaan.

Työläisyys Translocaliksen kirjeissä

Modernin työläisyyden muotoutumista voidaan hahmottaa käsittelemällä tiettyjen sanojen esiintymistiheyttä Translocaliksessa. Kuvassa 4 tätä asiaa tarkastellaan sanojen *työväki*, *kansalaisuus* ja *raittius* sekä niistä johdettujen sanojen avulla. Sanoja on suhteutettu vuosittaisiin kirjeiden määriin, jolloin on saatu esille vuositasolla prosenttiosuudet kirjeistä, joissa sanat esiintyvät.

Kuva 4: Sanojen työväki, kansalaisuus ja raittius esiintyminen Translocaliksessa suhteessa vuosittaisen paikalliskirjeiden määrään.³⁶

Kuvasta tulee esille se, että *työväki*-johdannaiset sanat eivät vielä Translocaliksen aikakaudella lähteneet merkittävään nousuun, mutta *kansalainen*-johdannaiset sanat olivat miltei koko ajanjakson selvässä nousussa. Kehityk-

sen taustalla lienee se, että sana *kansalainen* oli 1870-luvulla joukkojärjestäytymiseen huipentuneen fennomaanisen kansakuntaprojektin käytössä. *Kansa*-johdannaisia sanoja käytettiin hegemonisessa kamppailussa siitä, kenellä oli

35 Pentti Salmelin, *Järjestölehdessä puoluelehdistöön: Suomen työväenlehdistön synty ja asema työväenliikkeen tiedotuskentässä ennen vuoden 1901 puoluekokousta* (Tampre: Tampereen yliopisto, 1967), 63–65.

36 Sanahaut on suoritettu hakusanojen työvä*, kansalai* ja raittiu* avulla, jolloin mukaan saadaan myös yhdys-sanat, jotka alkavat näillä sanoilla.

oikeus edustaa ”kansan tahtoa”.³⁷ Myöhemmin 1800-luvun lopulla siitä tuli myös keskeinen sana, jolla työväenluokka teki eroa niihin väestönosiin, jotka eivät tehneet ruumiillista työtä.³⁸

Raittius-johdannaisten sanojen esiintymisen kasvoi huomattavasti Translocaliksen loppuvuosina. Vielä vuonna 1882 sana mainittiin vain prosentissa kirjeistä, mutta kolme vuotta myöhemmin se mainittiin miltei 15 prosentissa kirjeistä. Taustalla oli valtakunnallisen raittiusliikkeen läpimurto, joka huipentui Raittiuden Ystävien perustamiseen vuonna 1884.³⁹

Työväenluokan ja työläisyyden synty on silti Translocaliksessa myös tätä suuremmin läsnä. Tietokannassa *työväki*-johdannainen sana mainitaan 2019 kirjeessä, *työntekijä*-johdannainen 635 ja *työläinen*-johdannainen sana 86 kirjeessä. Erikoisempi *työkansa* mainitaan 738 kirjeessä. Taulukkoon 3 on koottu eräiden muiden työväenliikkeen kannalta keskeisten sanojen esiintymiskerrat Translocaliksessa.⁴⁰ Taulukosta voi havaita, että keskeistä työväenliikkeeseen liittynyttä sanastoa oli käytössä myös ennen 1800-luvun lopussa tapahtunutta työväenliikkeen läpimurtoa. Huomattavaa on, että esimerkiksi *sosialismi*-sana mainitaan sadassa kirjeessä.

Translocalis-tietokannan avulla on mahdollista tarkastella sitä, miten kuvaa varhaisesta modernista työläisyydestä rakennettiin paikalliskirjeinstituution kaltaisella uudella julkisella areenalla, joka rikkoi sääty-yhteiskunnan raja-aitoja ja jonka sisällön tuottamiseen oli pääsy myös kirjoittamaan oppineilla yhteiskunnan vähäväkisillä. Niinpä tietokannan

Taulukko 3: Työväenliikkeen keskeiset käsitteet Translocaliksessa.

sana	kirjettä
työläinen	86
työväestö	76
työväenluokka ja työväen luokka	50
työväenyhdistys	14
työväenliike	4
äänioikeus	39
tasa-arvoisuus	45
sosialismi	100
kommunismi	36
kapitalismi	6
sosialidemokratia	7
”strike”	16

avulla voidaan tutkia varhaisen työläisyyden muotoutumista suomalaisen yhteiskunnan teollistumisen kontekstissa ennen sosialismin läpimurtoa ja työväenliikkeen järjestäytymistä.

Kohti työväenliikkeen ja työväenluokan syntyä

Anders Albin Terässaksen ja Risto Jauhaisen tiet työläisiksi olivat hyvin erilaisia. Heitä kuitenkin yhdisti se, että he olivat määrittelemässä kirjoituksillaan varhaisessa vaiheessa työläisyyttä Suomessa. Taustalla oli kehitys, jossa ylikansallinen talouden kasvu ja liberaalit uudistukset edistivät 1800-luvun puolivälistä lähtien teollisuutta ja yleistivät palkkatyötä. Samaan aikaan väestönkasvu ja elintason nousu edesauttoivat työväestön sosiaalista vakiintumista. Kohenevat koulutusmahdol-

37 Ilkka Liikanen, ”Kansa,” teoksessa *Käsitteet liikkeessä: Suomen Poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pullinen ja Henrik Stenius (Tampere: Vastapaino, 2003), 280–302; ks. myös Henrik Stenius, ”Kansalainen,” teoksessa *Käsitteet liikkeessä. Suomen Poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, toim. Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pullinen ja Henrik Stenius (Tampere: Vastapaino, 2003), 340–349.

38 Risto Turunen, *Shades of Red: Evolution of the Political Languages of Finnish Socialism From the 19th Century Until the Civil War of 1918* (Helsinki: The Finnish Society for Labour History, 2021), 204.

39 Irma Sulkunen, *Raittius kansalaisuskontona* (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1986), 60–67.

40 Käsitteistä ks. Turunen, *Shades of Red*, 200–214.

lisuudet avasivat ovia sosiaaliselle nousulle. Kansalaisvapauksien lisääntyminen vahvisti kansalaistoimintaa ja loi perustaa kansalaisyhteiskunnalle.⁴¹ Paikalliskirjekulttuuri oli kansalaisyhteiskunnan varhainen ilmentymä.

Tampereen Pellavatehtaalla liisterimiehenä työskennelleestä Anders Albin Terässaksesta tuli mitä ilmeisemmin kirjallisten taitojensa ansiosta eräänlainen tehtaalaisten puhemies, sillä vuonna 1880 hän teki parin sadan tamperelaisen tehdastyöntekijän puolesta senaattiin valituksen kunnallisverojen maksusta.⁴² Kun valitus hylättiin, hän valitti 13 muun tehtaalaisten kanssa senaatin prokuraattorille muun muassa Tampereen kaupungin veroista ja maksuista sekä siitä, ettei heille ollut annettu kaupungin yhteisissä asioissa äänivaltaa.⁴³ Terässaksesta tuli varhaisen työväenliikkeen pioneeri, sillä vuonna 1887 hänet tavataan juuri perustetun Tampereen Työväenyhdistyksen jäsenluettelosta.⁴⁴ Terässaksen vuonna 1892 tapahtuneen kuoleman jälkeen hänestä julkaistiin *Tampereen Sanomissa* muistokirjoitus otsikolla ”Oman voiman mies”, jossa kirjoitettiin: ”Tällaiset vaatimattomat, ahtaista oloista, niukoilla palkoilla työskentelevät, mutta sentään kansan parasta harrastavat työmiehet olkoot aina opiksi ja esimerkiksi työväestöllemme.”⁴⁵ Translocalis-tietokannasta löytyy 31 hänen kirjoittamukseen tunnistettua kirjettä.

Erilaisissa tilapäistöissä kiertänyt Risto Jauhiainen puolestaan sai oman kertomuksensa mukaan lähtöpasseja työmailta kanta-aottavan

lehtikirjoittelunsa vuoksi. Ollessaan Pielisjoen kanavatyömaalla töissä hän kirjoitti lehteen työmaan epäkohdista, minkä seurauksena ylin työjohtaja erotti hänet. Alempi työnjohtaja kuitenkin antoi hänen suorittaa urakkansa loppuun merkitsemällä työmaan papereihin hänelle uuden nimen. Hänen kirjoituksensa johtivat hänen erottamiseensa myös rautatie-työmailta Viipurissa ja Pietarissa.⁴⁶ Translocaliksesta löytyy 100 Jauhiaisen kirjoittamaksi tunnistettua kirjettä. Hän jatkoi toimintaansa myös vuoden 1885 jälkeen, sillä vuonna 1905 hänet mainittiin yhtenä Suomen vanhimmista sanomalehtikirjeenvaihtajista.⁴⁷

Terässaksen ja Jauhiaisen kaltaisten työläiskirjoittajien kautta paikalliskirjekulttuurilla oli osansa prosessissa, jossa syntyi uusi toiminnan, identiteetin ja yhteisöllisyyden muoto nimeltään työväenluokka. Translocaliksen avulla voidaan tutkia työläisyyden synnyn varhaisia vaiheita Suomessa, osana kehityksestä, jonka kautta työväenliike rakentui poliittisena voimana.⁴⁸ Työläisyydestä käyty julkinen keskustelu paikalliskirjeissä on osa E. P. Thompsonin kuvaamaa ”luokan tapahtumista”, jossa ihmiset yhteisten kokemustensa seurauksena artikuloivat yhteistä identiteettiään ja erottuvat muista.⁴⁹ Translocalis tarjoaa uudenlaisen mahdollisuuden tämän prosessin systemaattiseen tarkasteluun.

Työväenhistorian kannalta mielenkiintoista on se, että suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuuri jatkui pitkälle 1900-luvun

41 Pertti Haapala, ”Suomalaisen työväestön pitkä ja lyhyt historia,” teoksessa *Työväestön rajat*, toim. Matti Hannikainen (Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 2005), 18–19.

42 ”Valtuusmiesten kokouksesta,” *Tampereen Sanomat*, 13.3.1880, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/461413>.

43 ”Prokuraattorille keis. senatissa,” *Tampereen Sanomat*, 20.11.1880, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/461164>.

44 Unto Kanerva, *Työväenliikkeen taivalta 100 vuotta: Tampereen työväenyhdistys 1886–1986* (Tampere: Tampereen Työväenyhdistys, 1986), 46.

45 ”Oman voiman mies,” <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/570114?page=4>.

46 V. V-dahl, ”Risto Jauhiainen.”

47 ”70 vuotta,” *Suomen Kansa*, 18.5.1905, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/736289>.

48 Haapala, ”Suomalaisen työväestön,” 18–19.

49 E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (London: Victor Gollancz, 1963), 9–10.

puolelle. Suunnitteilla on Translocalis-tietokannan laajentaminen aina 1920-luvulle asti. Tällöin mukaan voitaisiin sisällyttää myös 1800-luvun lopussa nouseva työväenlehdistö, jonka parissa paikalliskirjekulttuurin tiedetään kukoistaneen vuosisadan vaihteessa ja 1900-luvun alun murrosvuosina, jolloin työväenliike ylipaikallistui poliittisena liikkeenä.⁵⁰ Laajennettu Translocalis avaisi myös uuden kansalaisyhteiskunnan näkökulman venäläistämisenvuosiin, vuoden 1905 suurlakkoon sekä vuoden 1918 sotaan.

Lähteet

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki.

Längelmäen seurakunnan arkisto (1645–1951).

Maaningan seurakunnan arkisto (1760–1984).

Tilastot

Suomenmaan virallinen tilasto, Vol. 6, *Väkiluvun tilasto*, 1. vihko, *Suomen väestö joulukuun 31 p. 1865*. Helsinki, 1870.

Suomenmaan virallinen tilasto, Vol. 6, *Väkiluvun tilasto*, 11, *Suomenmaan väkiluku 31. p. joulukuuta 1880*, Jälkimäinen vihko. Helsinki, 1885.

Tietokannat ja verkkojulkaisut

”Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.” <https://digi.kansalliskirjasto.fi/>.

Kokko, Heikki. ”Translocalis -lehdistön paikalliskirjeet.” <https://digi.kansalliskirjasto.fi/collection-s?id=742>.

Lehtiartikkelit

A. A. S. [Terässaksi, Anders Albin]. ”Längelmäeltä.” *Suometar*, 26.3.1853. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/424383/articles/2832839>.

A. A. Terässaksinen [Terässaksi, Anders Albin]. ”Tam-

pereen Kyttälästä.” *Sanomia Turusta*, 30.12.1864. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/485196/articles/2894839>.

”Prokuratorille keis. senatissa.” *Tampereen Sanomat*, 20.11.1880. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/461164>.

Leväsen poika R. J. [Jauhiainen, Risto]. ”Onko teollinen opetus tarpeellinen maamme maaviljelyskouluissa?” *Suomen Julkisia Sanomia*, 22.8.1861, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/456709/articles/2871214>.

Tehtaan työmies. ”Tietoja Tampereen Pellavatehtaalta.” *Uusi Suometar*, 18.11.1874. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/428883/articles/78479872>.

Työmies R. J-nen. [Jauhiainen, Risto]. ”Kotkasta.” *Työmiehen Ystävä*, 12.3.1875. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/458398/articles/78512874>.

”Oman voiman mies.” *Tampereen Sanomat*, 27.1.1892. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/570114?page=4>.

”Valtuusmiesten kokouksesta.” *Tampereen Sanomat*, 13.3.1880. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/461413>.

V. V-dahl. ”Risto Jauhiainen, ’Wiipurin Sanomain’ vanhin kirjeenvaihtaja.” *Joululehti*, 1.12.1900, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1354890?page=13>.

”70 vuotta.” *Suomen Kansa*, 18.5.1905, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/736289>.

Kirjallisuus

Haapala, Pertti. ”Suomalaisen työväestön pitkä ja lyhyt historia.” Teoksessa *Työväestön rajat*, toimittanut Matti Hannikainen, 9–24. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura 2005.

Haapala, Pertti. *Tehtaan valossa: Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Tampere: Vastapaino, 1986.

Kajander, Konsta. *Talonpoika, herra, puoliherra: Etnologinen tutkimus puoliherra-kategorioista ja talonpoikaisuuden kulttuurisista malleista suomalaisissa sanomalehdissä 1847–1870*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2020. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-8428-1>.

⁵⁰ Ylipaikalisen poliittisen työväenliikkeen synnystä ks. Sami Suodenjoki, *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat: Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010), erit. 307–309.

- Kanerva, Unto. *Työväenliikkeen taivalta 100 vuotta: Tampereen työväenyhdistys 1886–1986*. Tampere: Tampereen Työväenyhdistys, 1986.
- Kivi, Aleksis. *Seitsemän veljestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1870–1873.
- Kokko, Heikki. "From Local to Translocal: The Nationwide Culture of Letters to the Press in Mid-1800s Finland." *Media History* 28, no. 2 (2022): 181–198. <https://doi.org/10.1080/13688804.2021.1961575>.
- Kokko, Heikki. "Kotomaamme karveinen kuva: Suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuurin marginalisoituminen." Teoksessa *Kaanon ja marginaali: Kulttuuriperinnön vaiennetut äänet*, toimittaneet Niina Hämäläinen ja Lotte Tarkka, 263–265. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2022. <https://doi.org/10.21435/ksvk.101>.
- Kokko, Heikki. *Kuviteltu minuu: Ihmiskäsityksen murros suomenkielisen kansanosan kulttuurissa 1800-luvun puolivälissä*. Tampere: Tampereen yliopisto, 2016. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-0282-5>.
- Kokko, Heikki. "Suomenkielisen julkisuuden nousu 1850-luvulla ja sen yhteiskunnallinen merkitys." *Historiallinen Aikakauskirja* 117, no. 1 (2019): 5–21.
- Kokko, Heikki. "Suomenkielisen lehdistön paikalliskirjekulttuuria tallentava digitaalinen Translocalis-tietokanta." *Ennen ja nyt: Historian tietosanommat*, 2/2019. <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108930>.
- Kokko, Heikki ja Tuula Pääkkönen. "Translocalishanke: Varhainen kansalaisyhteiskunta katveesta esiin ja digitaaliseksi kulttuuriperinnöksi." *Tietolinja*, 2/2022. <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe2022121571948>.
- Kokko, Heikki. "The Construction of Modern Social Citizenship: The Lived Institution of Poor Relief in the Mid-1800s Finland." Teoksessa *Lived institutions as History of Experience*, toimittaneet Johanna Annola, Pirjo Markkola ja Hanna Lindberg. London: Palgrave Macmillan, 2023.
- Kokko, Heikki. "Temporalization of Experiencing: First-Hand Experience of the Nation in Mid-Nineteenth Century Finland." Teoksessa *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, toimittaneet Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki ja Tanja Vahtikari, 109–133. London: Palgrave Macmillan, 2021. https://doi.org/10.1007/978-3-030-69882-9_5.
- Leino-Kaukiainen, Pirkko. "Kasvava Sanomalehdistö sensuurin kahleissa." Teoksessa *Suomen lehdistön historia*. Vol. 1, *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, toimittaneet Päiviö Tommila, Lars Landgren ja Pirkko Leino-Kaukiainen, 421–613. Kuopio: Kustannuskiila, 1988.
- Liikane, Ilkka. "Kansa." Teoksessa *Käsitteet liikkeessä: Suomen Poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, toimittaneet Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pullinen ja Henrik Stenius, 257–308. Tampere: Vastapaino, 2003.
- Linna, Väinö. *Täällä Pohjantähden alla*. Helsinki: WSOY, 2007.
- Salmelin, Pentti. *Järjestölehdessä puoluelehdistöön: Suomen työväenlehdistön synty ja asema työväenliikkeen tiedotuskentässä ennen vuoden 1901 puoluekokousta*. Tampere: Tampereen yliopisto, 1967.
- Soininen, Arvo M. *Vanha maataloutemme: Maatalous ja maatalousväestön Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1975.
- Stark, Laura. *The Limits of Patriarchy: How Female Networks of Pilfering and Gossip Sparked the First Debates on Rural Gender Rights in the 19th-century Finnish-Language Press*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011.
- Stenius, Henrik. "Kansalainen." Teoksessa *Käsitteet liikkeessä: Suomen Poliittisen kulttuurin käsitehistoria*, toimittaneet Matti Hyvärinen, Jussi Kurunmäki, Kari Palonen, Tuija Pullinen ja Henrik Stenius, 309–362. Tampere: Vastapaino 2003.
- Sulkunen, Irma. *Raittius kansalaisuskontona*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura, 1986.
- Suodenjoki Sami. *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat: Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2010.
- Thompson, E. P. *The Making of the English Working Class*. London: Victor Gollancz 1963.
- Tommila, Päiviö. "Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859." Teoksessa *Suomen lehdistön historia*. Vol. 1, *Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, toimittaneet Päiviö Tommila, Lars Landgren ja Pirkko Leino-Kaukiainen, 77–266. Kuopio: Kustannuskiila, 1988.
- Turunen, Risto. *Shades of Red: Evolution of the Political Languages of Finnish Socialism from the 19th Century Until the Civil War of 1918*. Helsinki: The Finnish Society for Labour History, 2021.